

Електронне наукове фахове видання "Державне управління: удосконалення та розвиток" включено до переліку наукових фахових видань України з питань державного управління

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ
удосконалення та розвиток

№ 10, 2011 [Назад](#) [Головна](#)

УДК 351:64

І. О. Драган,
д. держ. упр., с. н. с.,

ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку»

ЕФЕКТИВНІСТЬ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Проведено аналіз проблем державного управління житлово-комунальним господарством в Україні на місцевому, регіональному та національному рівні. Визначено напрями перетворень в цій сфері щодо зміни структури житлового і комунального господарства, вдосконалення системи державного управління, забезпечення ефективного використання власності та залучення інвестицій.

The analysis of problems of public administration of housing and communal services in Ukraine at the local, regional and national level. The directions of change in this area to change the structure of housing and communal services, improving governance, ensuring effective use of property and investment.

Вступ

Виробництво і надання житлових і комунальних послуг є надзвичайно важливою діяльністю для життєзабезпечення населення і відтворювального процесу економіки в цілому, проте на сьогоднішній день житлово-комунальний комплекс не справляється з покладеною на нього місією і не зможе виконувати властиві йому функції на належному рівні. Виступивши на початковому етапі економічних реформ в ролі амортизатора соціальних наслідків лібералізації цін, житлово-комунальна сфера України перетворилася сьогодні на джерело загроз для соціального і економічного розвитку країни.

Теоретичні та прикладні аспекти щодо державної політики у сферах управління розвитком житлово-комунального господарства досліджено у наукових працях багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Вагомий внесок у розвиток цієї проблематики внесли М.Х. Корецький, Л.В. Беззубко, О.І. Дашій, Б.Т. Кліяненко, Г.О. Крамаренко, В.І. Куценко, Ю.В. Макогон, Ю.М. Манцевич, Л.В. Мельник, Н.І. Олійник, Т.М. Строкань, Д.М. Стеченко, В.І. Торкатюк, Л.М. Шатенко та інші.

Постановка завдання

Уточнити основні невідповідності в системі державного управління житлово-комунальним господарством в Україні напрямом його реформування.

Результати

Найгостріше проблеми житлового і комунального обслуговування виявляються на місцевому рівні, де відбувається щоденна взаємодія виробників житлових і комунальних послуг та їх постачальників із споживачами даних послуг. В першу чергу, кризова ситуація в житловому і комунальному господарстві характеризується катастрофічним зносом основних фондів, рівень якого за різними оцінками досягає 60-90%, високою аварійністю, низьким коефіцієнтом корисної дії потужностей і великими втратами енергоносіїв. За даними Мінжитлокомунгосп, у житлово-комунальному господарстві споживається 30% загального споживання палива в Україні. Щорічно галузь споживає природного газу – близько 14 млрд куб.м, електроенергії – близько 10 млрд кВт/год., вугілля – 1,5 млн тонн [10]. Відновлювальні види енергетичних ресурсів складають 0,87 млн тонн умовного палива. При цьому витрати на одного мешканця України сягають 0,7-1,0 тонн умовного палива. На одного мешканця в будівлях з централізованим теплопостачанням, в перерахунок на 1 кв. м площі витрачається 1,4 тонн умовного палива на рік, тоді як у США цей показник дорівнює 0,93 та 0,56 – у Швеції.

Аналіз втрат теплової енергії і природного газу, що використовується на виробництво втраченої теплової енергії в комунальній теплоенергетиці у схемах централізованого теплопостачання свідчить про те, що втрати при виробництві (на котельнях) сягають до 22%, при транспортуванні теплової енергії до 25%, але найбільші перевитрати природного газу відносяться на виробництво теплової енергії втраченої у споживача до 30% [7, с. 368].

Аналіз сучасних технічних можливостей, досягнень науки і техніки свідчать про можливість зменшення втрат природного газу у використанні, транспортуванні та постачанні газу у середньому по країні на 22%. Наслідком цього стали загострення проблем постачання населення України питною водою, дефіцит потужностей водовідведення і очищення стічних вод, повсюдна перевитрата паливно-енергетичних ресурсів.

Проблема монополізму на ринку комунальних послуг і в управлінні житловим фондом є предметом гострих дискусій. В ролі продавця послуг в даний час виступають підприємства, діяльність яких жорстко регламентована документами державного рівня. По своїй організаційно-правовій формі підприємства, як правило, є комунальними унітарними підприємствами, відповідно адміністративно підпорядковані місцевим органам виконавчої влади. Вартість виробленої підприємством послуги визначається на підставі існуючих методик як сума понесених підприємством витрат. Таким чином, підприємства не зацікавлені в підвищенні ефективності власної діяльності, а навпаки, зацікавлені в підвищенні витратної частини на виробництво продукції або в обґрунтуванні необхідності цього підвищення, що є підставою для непомірного збільшення тарифів. Проблема збуту виробленого продукту не виникає, оскільки практично всі підприємства житлово-комунальної сфери є монополістами у своїй сфері діяльності [8]. В результаті, витрати на виробництво одиниці продукції значно перевищують витрати на виробництво аналогічної продукції в розвинених країнах, а відсутність економічних стимулів підвищення ефективності виробництва не дозволяє знижувати собівартість виробленої продукції. Відносини, що склалися на місцевому рівні, одержали назву «комунального монополізму», де виробник продукції - комунальне унітарне підприємство-монополіст і продавець - також комунальне унітарне підприємство-монополіст знаходяться в адміністративній підпорядкованості у головного монополіста виконавського органу адміністративно-територіального утворення.

Складність полягає також у поєднанні в особі органу місцевого самоврядування функцій з управління підприємством житлово-комунального господарства та функцій регулювання їх діяльності щодо встановлення тарифів на відповідні послуги. Це, у свою чергу, обумовлює конфлікт інтересів учасників ринку житлово-комунальних послуг.

Кризова ситуація в житловому і комунальному господарстві посилюється невідповідністю компетенції органів місцевого самоврядування їх фінансовим ресурсам. Цю ситуацію детально аналізує Куйбіда В., він звертається до питань розділення повноважень між державною владою і місцевим самоврядуванням по різних напрямках діяльності, зокрема до питання фінансово-бюджетної самостійності місцевого самоврядування, розширення контрольних повноважень держави і відповідальності за функціонування сфери ЖКХ [6]. Це стосується не лише практики передачі державною владою органам місцевого самоврядування державних зобов'язань, що не фінансуються, але й нерозвиненості бюджетно-фінансової автономії місцевого самоврядування. Діяльність місцевих органів влади у сфері житлового і комунального ринків послуг не може бути заснована тільки на дотаціях, трансфертах і субвенціях, як би добре вони ні були розраховані. Відповідність ресурсів повноваженням повинна бути закладена в самому механізмі складання і виконання місцевих бюджетів так, щоб частина фінансових коштів, необхідних для нормативного функціонування житлового і комунального комплексів, надходила за рахунок місцевих податків і зборів, ставки яких органи місцевого самоврядування встановлювали б самі в межах, визначених законом. Проте у нинішній ситуації ступінь автономії місцевих бюджетів є близьким до нуля [9], а кошти, що виділяються

з бюджетів інших рівнів катастрофічно не вистачає. Проблема так званих «випадних» доходів залишається актуальною, істотне збільшення тарифів на житлові і комунальні послуги не знаходить в багатьох регіонах адекватного бюджетного фінансування, що веде до збиткового функціонування підприємств і організацій ЖКГ. В результаті, хронічне недофінансування підприємств житлової і комунальної сфери приводить до зростання зносу основних фондів, звуження перспектив розвитку конкурентних відносин в даній сфері, посилення непривабливості житлово-комунального комплексу для приватних інвестицій, які могли б кардинально змінити фінансове становище в житловому і комунальному господарстві. Перевищення кредиторської заборгованості над дебіторською (станом січень 2010 р.) на суму 750 млн. гривень відображає втрати, які несуть підприємства в результаті бюджетного недофінансування, незбалансованої тарифної політики і неефективної діяльності підприємств [10, с. 78].

Переважаючи монополії у сфері житлово-комунального господарства визначає необхідність контролю за цінами на товари, що надаються ними, і послуги. В Україні такий контроль здійснюється шляхом прямого регулювання (фіксації) тарифів для організацій, що працюють у сфері ЖКГ, а також тарифів на житлово-комунальні послуги для населення.

Незважаючи на небезпечні тенденції щодо погіршення технічного та фінансово-економічного стану підприємств галузі та поступове приведення цін і тарифів на імпортовані енергоресурси до світового рівня, тарифна політика на ринку житлово-комунальних послуг формується не на підставі економічної обґрунтованості та доцільності, а з огляду на соціальні очікування населення щодо збереження і навіть зниження цін і тарифів. Як наслідок, поступове зростання тарифів на тепло-, водопостачання та водовідведення, а також на інші житлово-комунальні послуги відбувається набагато стриманіше, ніж зростання заробітної плати. З огляду на те, що до складу тарифу входить не лише заробітна плата, а й стрімко зростаюча вартість паливно-енергетичних ресурсів, підприємства галузі з року в рік отримують все менше коштів на модернізацію та реконструкцію, проведення капітальних ремонтів, впровадження енергозберігаючих заходів тощо. Як наслідок, знижується якість наданих ними послуг, підвищується вірогідність системних аварій з непередбачуваними наслідками.

Динаміка цін/тарифів на послуги суб'єктів природних монополій є важливим чинником формування внутрішньої економічної кон'юнктури, забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на світовому ринку. Саме від них залежить не тільки рівень доходів на ринках, що перебувають у стані природних монополій, але й в інших галузях, що, в свою чергу, вимагає комплексного підходу до питань тарифоутворення та розробки оптимальної політики в області регулювання природних монополій.

Цінова політика державного впливу на суб'єкта природної монополії має стимулювати створення прийнятних економічних умов для їх розвитку та не дозволяти отримання ними надприбутків за рахунок підняття цін понад реальну вартість товарів і послуг. Проте сьогодні невизначеність тарифної політики на середньо- та довгострокову перспективу, порушення основних її принципів на користь політичної доцільності є передумовою цілої низки системних проблем, що існують в галузі житлово-комунального господарства та основною перешкодою для запровадження ринкової моделі господарювання в цій сфері.

Існуючі нормативні документи, які регламентують порядок формування тарифів на кожний вид житлово-комунальних послуг ігнорують розділення витрат на постійні і змінні при калькуляції собівартості і не дають змоги обчислити двоскладовий тариф по якій-небудь послугі. В цілому можна говорити про те, що практично всі методичні рекомендації зводять розрахунок тарифів до розрахунку собівартості, не враховуючи або тільки декларуючи необхідність урахування цільових установок діяльності регульованих підприємств. У даних методиках нічого не говориться про необхідність створення системи регулювання тарифів на місцевому рівні, про створення процедур регулювання тарифів тощо.

Проблема недостатньої організаційно-структурної самостійності місцевих органів влади є системною і тісно пов'язана з браком кваліфікованих управлінських кадрів в системі управління житловим і комунальним господарством взагалі, що утрудняє проведення яких би те ні було перетворень в даній сфері діяльності [1, с. 209]. Труднощі зміни кадрового складу, підготовки грамотного і відповідального персоналу та менеджерів для роботи у сфері управління житлово-комунальним господарством є на сьогоднішній день однією з серйозних проблем, що вимагає негайного вирішення.

Крім того, в питаннях організаційної самостійності місцевого самоврядування велику роль повинна виконувати відповідно до Конституції України [4] активна участь населення за допомогою формування структури органів місцевого самоврядування. Проте населення відсторонено від визначення найважливіших складових структури органів місцевого самоврядування, а, отже, і від участі в регулюванні тарифоутворення та інших ключових питань житлово-комунального господарства. Воно має право визначати в цій структурі тільки контрольні та інші органи. Як показала практика, населення і не виявляє до цієї діяльності активної зацікавленості. Таким чином, державна влада в особі її законодавчого органу домінує в регулюванні і формуванні організаційної структури місцевого самоврядування.

Описані проблеми особливо яскраво виявляються в процесі створення, надання і споживання житлових і комунальних послуг, тобто на низовому рівні піраміди влади, хоча пронизують всю систему владних органів; від муніципалітетів до державного рівня. Тому доцільно розглянути проблеми регіонального і державного рівня окремо.

До проблем регіонального рівня відноситься обмеженість можливостей нормативно-правового регулювання і контролю у сфері житлово-комунального господарства. Конституція України встановлює прерогативу Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади в Україні, що суттєво обмежує правові можливості органів місцевого самоврядування в розвитку своїх власних правових систем [4].

Незавершеність функціонального розмежування повноважень між регіональним і місцевим рівнем влади перешкоджає нормальному функціонуванню ринків житлово-комунальних послуг і вимагає певних зусиль з боку регіональних органів влади для відділення і закріплення частини важливих повноважень за місцевим рівнем для формування стійкості і самостійності місцевого самоврядування в питаннях житлово-комунального господарства [5, с. 67]. До даних повноважень слід віднести передачу і управління майновим комплексом, регулювання тарифів на комунальні послуги та інші.

Гострою проблемою залишається недостатнє фінансування бюджетами регіонального рівня державних і регіональних соціальних зобов'язань, а також передача частини регіональних повноважень органам місцевого самоврядування без надання відповідного матеріального забезпечення для реалізації даних повноважень. Дефіцит засобів, про яке вже було згадано вище, виявляється по двох напрямках:

- по-перше, це нефінансування вже наданих послуг, в першу чергу опалювання; в цьому випадку результатом є наростання заборгованості підприємств ЖКГ і енергетики;

- по-друге, це ненадання послуг і непроведення робіт, передбачених нормативами і закладених в структуру тарифів, йдеться в першу чергу про капітальні ремонти; результатом є наростання рівня зносу житлового фонду і комунальної інфраструктури, перекидання витрат на майбутні покоління споживачів.

Крім проблеми недофінансування наболілою проблемою є також недосконалість контролю за витратами бюджетних коштів, що виділяються на дотування підприємств житлово-комунального господарства і на субсидії громадянам на оплату житлових і комунальних послуг. Як відомо, фінансові кошти, що поступають на дотації і субсидії, через монополію становище управляючих структур і непрозорості їх діяльності не в повному обсязі доходять до ресурсозабезпечуючих організацій і використовуються по нецільовому призначенню.

До сфери відповідальності регіональних органів влади можна віднести також проблему відсутності системи стимулювання щодо упровадження технологій ресурсозбереження на комунальних підприємствах. Оскільки на початковому етапі витрати на упровадження передових технологічних напрацювань надто обтяжливі для комунальних підприємств, а вигоди від зниження витрат при витратному методі формування тарифів на послуги не є стимулюючим чинником, то такі перетворення у сфері технологічного удосконалення комунального господарства гальмуються і вимагають адміністративного втручання. Система управління має регулювати такі прогалини ринку і створювати додаткові стимули для застосування новітніх технологічних розробок у виробництві житлово-комунальних послуг з метою підвищення рівня екологічності їх виробництва і як довгострокова мета – забезпечити шляхом значної економії ресурсів зниження виробничих витрат.

Недосконалість системи ціноутворення і тарифного регулювання в рівній мірі є сферою відповідальності регіонального рівня влади. Недостатньо чіткий і правильний розподіл повноважень між місцевим та регіональним рівнями влади призводить до того, що в даній ситуації орган місцевого самоврядування не може проводити єдину тарифну політику, оскільки у разі заміни комунального унітарного підприємства на приватну управляючу компанію повноваження з управління комунальними об'єктами комунальної інфраструктури перейдуть до органів місцевого рівня, що реалізують державну політику щодо ціноутворення у сфері житлово-комунального господарства. Наболілою проблемою є також розподіл контрольних повноважень у сфері тарифоутворення, яке регулюється відповідно до положень Закону України «Про житлово-комунальні послуги» від 24.06.2004р. № 1875 [3]. Оскільки повноваження по встановленню тарифів на окремі види послуг розподілені між спеціальними органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на відповідній території.

Крім того, незважаючи на нагальну потребу реформування житлово-комунальної сфери, в окремих регіонах України не розроблені та не прийняті відповідні регіональні програми.

Багато з описаних проблем не можуть бути вирішені без державного втручання і врегулювання на вищому рівні, оскільки мають системні інституційні причини. Істотним недоліком системи управління ЖКГ є, перш за все, відсутність теоретичної однозначності у визначенні ключових понять даної сфери діяльності, що запропоновано врегулювати за допомогою розробки нового категоріального апарату в рамках даної роботи.

Розмитість повноважень між центральним, регіональним і місцевим рівнями влади в питаннях регулювання сфери житлово-комунальних послуг є проблемою державного рівня, оскільки вимагає законодавчого закріплення і контролю. На нашу думку, особливо важливою і такою, що потребує вирішення є

проблема надмірної концентрації управлінських повноважень на державному рівні, далекому від кінцевого споживача, за відсутності в той же час належного державного контролю у сфері дотримання законодавства України і цільового використання бюджетного фінансування ЖКГ. Оптимальне визначення характеру взаємостосунків центру з регіонами, принципів і механізмів розподілення повноважень між органами державної влади і регіонів є найважливішою умовою ефективного функціонування і державного управління ЖКГ.

Іншою проблемою, що вимагає розв'язання на державному рівні, є недооцінка важливості застосування ресурсощадних технологій в комунальній сфері і підвищення рівня екологічної безпеки при виробництві і наданні житлових і комунальних послуг. Відсутній державний підхід до вирішення даної проблеми, недостатньо використовується ключовий ресурс державного масштабу – програмно-цільовий метод для упровадження і розповсюдження високотехнологічних методів заощадження ресурсів і збереження екології при виробництві і доведенні до споживачів житлових і комунальних послуг.

Серйозною проблемою, яка зумовлена нерациональністю державного управління, є недосконалість встановленої системи оплати за житло і комунальні послуги за наявності лише соціально-економічних нормативних рішень на державному рівні. У основі економічно обґрунтованого тарифу лежить виявлення ціни виробництва, тобто суми собівартості і прибутку для нормального відтворення. При розрахунку статі витрат рекомендується спиратися не на фактичні дані попередніх періодів, а на нормативи-індикатори, що коректують досягнутий рівень витрат у бік їх раціональності. Під нормативами споживання житлово-комунальних послуг розуміється група показників, що характеризують необхідний на поточний період мінімальний обсяг споживання житлово-комунальних послуг, що надаються населенню. Не дивлячись на те, що в таких документах проголошується принцип первинності обсягу фінансових коштів, необхідних для реалізації виробничої та інвестиційної програм, розрахунок економічно обґрунтованих тарифів зводиться до калькуляції собівартості і виявленню прибутку виходячи з якогось нормативу рентабельності. При цьому основоположним є постатейний розрахунок витрат на виробництво послуги з послідовних стадій, а самі статті витрат розраховуються за нормативами питомої витрати. Інакше кажучи, в даних методиках проголошується нормативний облік витрат. З одного боку, цей метод доречний для виробництва, що складається з ряду однакових або повторюються операцій, якими є водопостачання, водовідведення і теплопостачання. З іншого – цей метод пред'являє підвищені вимоги до встановлення нормативів, які повинні відповідати даному рівню стану основних засобів, використовуваної технології, формі організації праці і кваліфікації співробітників. Більш того, встановлення нормативів виступає не лише визначенням тих чи інших величин, але й інструментом мотивації.

Таким чином, за допомогою нормативів повинні розв'язуватися завдання стимулювання економії витрат, підвищення ефективності праці, поліпшення якісних характеристик вироблюваного продукту тощо. Але, як показує практика, існуючі нормативи не сприяють вирішенню цих задач [2, с. 38]. Проте нормативи споживання виконують важливу роль не тільки для розрахунку економічно обґрунтованих тарифів, але й для поліпшення життєзабезпечення населення, а тому мають регулярно переглядатися у бік збільшення.

Державне управління житлово-комунальним господарством потрібно розуміти як систему заходів по створенню належних умов для ефективного функціонування ЖКХ у відтворювальному процесі економіки, сприяючих вільному розвитку кожного окремого індивіда і суспільства в цілому. У даному аспекті важливо створити умови для розвитку людини і повної реалізації своїх здібностей для самостійного створення сприятливого середовища, проте мінімально необхідні житлово-комунальні умови мають бути гарантовані державою. Спираючись на закріплені в законодавстві мінімальні нормативи надання житлових і комунальних послуг, державою повинен бути передбачений обов'язок органів соціальної підтримки надавати субсидії громадянам з низьким рівнем доходів.

Таким чином, враховуючи, що житлово-комунальне господарство є економічною системою, що здійснює своїм функціонуванням суттєвий вплив на економіку країни і добробут її населення, подолання економічної кризи у сфері ЖКГ, забезпечення його стійкого функціонування і розвитку стає загальнодержавною задачею і вимагає корінного інституційного реформування даної сфери.

Висновки

Визначено, що найгостріше проблеми житлово-комунального господарства виявляються на місцевому рівні, де відбувається щоденна взаємодія виробників таких послуг та їх постачальників із споживачами та визначаються: катастрофічним зносом основних фондів; надмірною монополізацією ринку комунальних послуг і в управлінні житловим фондом; поєднанням в особі органу місцевого самоврядування функцій з управління підприємствами ЖКГ та функцій з встановлення тарифів на відповідні послуги, що обумовлює конфлікт інтересів учасників ринку житлово-комунальних послуг; невідповідністю компетенції органів місцевого самоврядування їх фінансовим ресурсам. Це стосується практики передачі державною владою органам місцевого самоврядування державних зобов'язань, що не фінансуються, а також нерозвиненістю бюджетно-фінансової автономії місцевого самоврядування; застосуванням нормативно-витратної методики формування тарифів, порядком тарифоутворення, що не стимулює підвищення ефективності діяльності з вироблення та надання житлово-комунальних послуг; обумовлює недофінансування ресурсозабезпечуючих підприємств житлово-комунального господарства, обумовлює низьку конкурентоспроможність товарів вітчизняного виробництва; дефіцитом кваліфікованих кадрів.

Наявність існуючих проблем функціонування житлово-комунального комплексу обумовлює необхідність проведення в даній сфері інституційних перетворень, що включають: зміну структури житлового і комунального господарства, формування відносин на договірній основі; вдосконалення структури державного управління і місцевого самоврядування – впорядкування функцій між рівнями влади із зміщенням основного функціонального і фінансового навантаження на регіональний та місцевий рівень; ефективне використання власності на основні фонди в житлово-комунальному господарстві та забезпечення надходжень інвестицій.

Література

1. Гавриленко В.О. Особливості реформування житлово-комунального господарства на сучасному етапі / В.О. Гавриленко // 36. наук. праць.– Вип. 10.– Черкаси: ЧДТУ, 2003.– С. 209-214.
2. Житло та комунальні послуги: законодавство і судова практика: бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2008. – №3. – 272с.
3. Закон України «Про житлово-комунальні послуги» № 1875 від 24.06.2004р. // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 47, ст.514.
4. Конституція України від 28 черв. 1996р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 30. – С. 141.
5. Кривобок В. Житлово-комунальна реформа і вибір моделі побудови міських служб: Збірник наукових праць УАДУ при Президентові України / В. Кривобок / За заг. ред. В.І. Лугового, В. М. Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – Вип. 2: В 4 ч. – Ч.2. – 456 с.
6. Куйбіда В. Функції місцевого самоврядування в Україні: аналіз і прогноз / В. Куйбіда // Вісник УАДУ при Президентові України. – 2000. – № 1. – С. 294-298.
7. Люльчак З.С. Маркетингово-логістична концепція оптимізації систем тепло забезпечення / З.С. Люльчак // Вісник НУ «Львівська політехніка»: Логістика.– 2005.– № 526.– С. 368-376.
8. Максимова Н.С. Реформа жилищно-комунальної сфери - важний резерв скорочення бюджетних расходов / Н.С. Максимова // Финансы. – 2000. – № 1. – С. 3-7.
9. Мойсенков В. Роль місцевих органів влади у формуванні і використанні місцевих бюджетів / В. Мойсенков // Економіка України. – 1997. – № 7. – С. 25-27.
10. Статистичний бюлетень про основні показники роботи опалювальних котелень і теплових мереж України за 2008 рік. – К.: Державний комітет статистики України, 2010. – 136 с.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2011 р.

166
249

poligrafua

HOSTED BY
MIRHOST

Україна
Портал .PORT UA

PORT

lvivport.com

ТОВ "ДКС Центр"